

STRANKA PRAVA I HRVATSKO POLITIČKO DRUŠTVO KONCEM XIX. I NA POČETKU XX. STOLJEĆA

MARJAN DIKLIĆ
Zavod za povijesne znanosti
HAZU u Zadru

UDK: 329.12:949.75
Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 28. XII. 1995.

U prvom dijelu autor govori o tome kako su dalmatinski pravaši još na Osnivačkoj konferenciji svoje stranke, održanoj u Zadru sredinom 1894. godine, raspravljali o potrebi utemeljenja Hrvatskog političkog društva, o čemu su konačnu odluku donijeli na Skupštini Stranke prava u Splitu godine 1898. Temeljna zamisao bila je stvoriti takvo političko društvo u kojem će se, bez obzira na stranačku pripadnost, moći okupiti najistaknutiji dalmatinski Hrvati, istinski domoljubi, u borbi za legalno ujedinjenje svih hrvatskih zemalja, a posebice za ujedinjenje Dalmacije s Banskom Hrvatskom, te stvaranje jedinstvene hrvatske države. Hrvatsko političko društvo utemeljeno je na Osnivačkoj skupštini 7. svibnja 1900. u Splitu. Ta Skupština bila je ujedno i Skupština matice dalmatinske Stranke prava, a novoizabrani Odbor na čelu s Trumbićem upravljao je i strankom i društvom. U drugom dijelu rada govori se o velikim uspjesima dalmatinskih pravaša na izborima za Carevisnko vijeće i Dalmatinski sabor koncem 1900. i 1901. godine, a u trećem o ustroju i radu zajedničkog saborskog Kluba zastupnika Stranke prava i Čiste stranke prava.

Dalmatinski pravaši prvi put su raspravljali o potrebi utemeljenja Hrvatskog političkog društva na Osnivačkoj konferenciji svoje stranke 22. kolovoza 1894. u Zadru kada su, među ostalim, trebali "načelno odlučiti o ustorjenju političkog hrvatskog društva u Dalmaciji".¹ Međutim, konačnu odluku o tome donijeli su tek na Trećoj općoj godišnjoj skupštini dalmatinske Stranke prava, održanoj u Splitu 31. kolovoza 1898., kada je zaključeno da se odmah pristupi pripremama za ustroj Hrvatskog političkog društva kao oblika proširene stranačke organizacije. Već na toj Skupštini formiran je, na prijedlog dr. Josipa Smodlake, Pokretački odbor ili, kako su ga pravaši zvali, "Promicateljni odbor" od tri člana u koji su izabrani: dr. Leonardo Tommaseo, dr. Ante Trumbić i dr. Vicko Mihaljević. Njihov je zadatak bio izraditi i podnijeti Namjesništvu na odobrenje pravila društva, te nakon toga pripremiti, sazvati i održati Osnivačku skupštinu Hrvatskog političkog

¹ Sveučilišna knjižnica Split (dalje: SKS), Osobni arhivski fond (Arhiv) A. Trumbić, M. 432/8, pis. K. Ljubića - A. Trumbiću, Zadar 31.XII. 1894.

društva, što su i učinili.² Iako je društvo, na početku, bilo zamišljeno kao nad i izvanstranačka politička udruga, ono je, kako ćemo vidjeti, u svojoj biti bilo i ostalo izrazito pravaško političko društvo, odnosno društvo dalmatinske Stranke prava.

I.

Temeljna zamisao pravaških čelnika bila je stvoriti takvo političko društvo u kojem će se, bez obzira na stranačku pripadnost, moći okupiti najistaknutiji dalmatinski Hrvati, istinski domoljubi i branitelji hrvatske političke misli, u borbi za legalno ujedinjenje svih hrvatskih zemalja, a posebice u borbi za ujedinjenje Dalmacije s Banskom Hrvatskom, te stvaranje jedinstvene hrvatske države u okviru Monarhije. Naravno, da je ta borba uključivala i zahtjev za cjelokupnim preustrojem Austro-Ugarske Monarhije, čemu su se usprotivili najviši organi pokrajinske i državne vlasti u Zadru i Beču. Vodeći računa o svemu tome, Pokretački odbor izradio je društvena pravila i 27. veljače 1899. podnio ih Dalmatinskom namjesništvu na odobrenje, kako bi se društvo moglo zakonito ustrojiti.³ Ali, na zamolbu Tommasea, Trumbića i Mihaeljevića, Namjesništvo je 21. ožujka 1899. odgovorilo negativno. Štoviše, ono je zabranilo osnutak Hrvatskog političkog društva s obrazloženjem da se njegova pravila, osobito prvi članak u kojem se govori o ujedinjenju svih hrvatskih zemalja, protive postojećem "ustroju Monarhije". Na takvu odluku Namjesništva Trumbić se u ime Odbora žalio Ministarstvu unutrašnjih poslova u Beču, navodeći u opširnom utoku brojne i po zakonu utemeljene razloge, ali je unatoč tome opet bio odbijen.⁴

Poslije negativnog odgovora austrijskog Ministarstva unutrašnjih poslova, članovima Odbora nije preostalo ništa drugo nego izraditi i predložiti na usvajanje nova pravila u kojima se neće otvoreno tražiti rješenje hrvatskog državnog pitanja i preustroj Monarhije, odnosno u kojem se neće jasno kazati da je osnovni cilj društva stvaranje jedinstvene hrvatske države. Tako preuređena i režimu prilagođena *Pravila Hrvatskog političkog društva* Namjesništvo je načelno odobrilo 13. srpnja 1899. i službeno potvrdilo 7. lipnja 1900.⁵ U prvom članku tih *Pravila*, umjesto prvobitnog zahtjeva za ujedinjenjem hrvatskih zemalja i legalnim preuređenjem Monarhije, kaže se samo to kako "Hrvatsko političko društvo sa sielom u Splitu ima svrhu da uzgaja, širi i brani u Dalmaciji hrvatsku narodnu i političku misao". Prema tome, trajna svrha društva službeno je buđenje, širenje i obrana hrvatske nacionalne svijesti, a neslužbeno ili prikriveno ujedinjenje svih Hrvata i stvaranje hrvatske države. Taj cilj ono će nastojati ostvariti na legalan način kroz sudjelovanje u rješavanju najvažnijih političkih i gospodarskih pitanja hrvatskog pučanstva u pokrajini i šire, a ponajviše putem političkih izbora,

² A. TRESIĆ PAVIČIĆ. Zapisnik skupštine stranke prava ..., *Novi vjek*, Split god. III/1898. br. 7, str. 434.

³ SKS, Osobni arhivski fond (Arhiv) A. Trumbić, M. 449/I-6.

⁴ ISTO, M. 449/I-7, koncept utoka na "Visoko Ministarstvo".

⁵ ISTO, M. 449/I-10, Pravila Hrvatskog političkog društva u Splitu (rukopis) odobrena i potvrđena od Namjesništva 7. VI. 1900., vidi i M. 449/I-11.

sastanaka, rasprava, zaključaka, peticija, te "adresa" na Krunu i druge najviše organe državne vlasti.⁶

Prema tim *Pravilima*, koja će uskoro biti prihvaćena i na Osnivačkoj skupštini, članom društva mogao je postati svaki punoljetni građanin, "muškarac, pripadnik kraljevina i zemalja zastupanih na carevinskom vieću, koji je u potpunom uživanju građanskih prava".⁷ A to znači, kako pojašnjava Trumbić, svaki punoljetni Hrvat, pripadnik austrijskog dijela države, koji je star najmanje 24 godine i koji uživa sva građanska prava, te nije kažnjavao i nije u aktivnoj vojnoj službi. Drugim riječima, vodilo se strogo računa da članovi društva postanu ugledni ljudi, izrazito hrvatske političke orijentacije, uglavnom pravaši, koji će znati časno i dostojanstveno braniti interese hrvatskog naroda i države.⁸

Radom Hrvatskog političkog društva, kako je utvrđeno važećim *Pravilima*, upravlja Skupština i na njoj izabrani Odbor od 9 članova na čelu s predsjednikom. Skupština se sastaje najmanje jednom godišnje, a Odbor prema potrebi. Na njima se uglavnom odlučuje većinom glasova, s time da je za pravovaljanost zaključaka donesenih na Skupštini bila potrebna nazočnost od najmanje 1/4 članstva, a na sjednicama Odbora morala su biti nazočna bar petorica njegovih članova. Predsjednika društva, koji je ujedno bio i predsjednik Odbora, birala je Skupština, a dopredsjednika i tajnika birao je Odbor na svojoj prvoj sjednici. Mandat predsjednika i članova Odbora Hrvatskog političkog društva trajao je dvije godine. Bilo je predviđeno da bar šestorica članova Odbora budu sa stalnim mjestom boravka u Splitu, a ostala trojica mogla su biti iz bilo kojeg drugog mjesta u Dalmaciji.⁹

Nakon što je Dalmatinsko namjesništvo 13. srpnja 1899. ukinulo zabranu i načelno dozvolilo osnivanje Hrvatskog političkog društva.¹⁰ članovi Pokretačkog odbora otpočeli su s opširnim pripremama za održanje Prve skupštine društva koje su potrajale gotovo godinu dana. Poslije dugih i temeljitih priprema, o čemu nam ponajviše govore brojni dokumenti iz Trumbićeve ostavštine, Osnivačka skupština Hrvatskog političkog društva održana je u Splitu na blagdan Sv. Duje, zaštitnika grada, 7. svibnja 1900. Na njoj se pod predsjedavanjem dr. Leonarda Tommasea okupilo oko 130 najistaknutijih dalmatinskih Hrvata, uglavnom pravaša, koji su osnovali navedeno društvo. Izvješće o radu Pokretačkog odbora podnio je Trumbić, upozorivši nazočne s brojnim poteškoćama na koje su nailazili njegovi članovi u svezi s dobivanjem dozvole za ustroj društva od strane državnih organa vlasti. On je pročitao i *Pravila* društva koja su bila jednoglasno usvojena, poslije čega je izvršen upis članova u novoutemeljeno pravaško društvo. Tom prigodom, upisalo se u Hrvatsko političko društvo 127 članova; međutim, broj naknadno prijavljenih bio je mnogo veći, tako da je što

⁶ *Pravila Hrvatskog političkog društva u Splitu*, Zadar 1900., str. 1, 2.

⁷ ISTO, str. 2.

⁸ SKS, Osobni arhivski (Arhiv) A. Trumbić, M. 450/7.

⁹ *Pravila Hrvatskog političkog društva ...*, str. 3-7.

¹⁰ SKS, Osobni arhivski fond (Arhiv) A. Trumbić, M. 449/1-11.

upisanih, a što prijavljenih bilo preko 300 članova.¹¹ Broj prijavljenih najvjerojatnije je kasnije bio i veći, ali broj redovito upisanih i službeno registriranih kretao se do 130, što se najbolje vidi iz knjige *Katastar društava u Dalmaciji*.¹² Najveći broj članova društva bio je iz Splita i srednje Dalmacije, što je i razumljivo jer je u tom gradu bilo sjedište društva.

Za prvog predsjednika Hrvatskog političkog društva izabran je na Skupštini jednoglasno dr. Ante Trumbić; a u Odbor izabrani su još iz Splita dr. Leonardo Tommaseo, dr. Vicko Mihaljević, dr. Niko Marinković, dr. Josip Smodlaka i dr. Ivan Majstrovic, dok su izvan Splita izabrani Juraj Biankini, Petar Didolić i odvjetnik dr. Roko Arneri.¹³ Na prvoj konstituirajućoj sjednici Odbora društva, održanoj u Splitu 16. svibnja 1900., pod ravnanjem predsjednika Trumbića, za dopredsjednika je bio izabran dr. Niko Marinković, a za tajnika dr. Josip Smodlaka.¹⁴ Nekoliko mjeseci poslije, Marinković se odrekao funkcije dopredsjednika i uopće članstva u Hrvatskom političkom društvu s obrazloženjem, da društvo dominira u onoj dalmatinskoj Stranci prava koja se želi ujediniti s Narodnom hrvatskom strankom, a on to ne želi "već hoće da stranka prava ostane o sebi", te se stoga opredjeljuje za drugu pravašku struju, odnosno Čistu stranku prava.¹⁵

Dakle, iz naprijed izloženog, vidimo da su se na čelu Hrvatskog političkog društva nalazili ugledni javni i politički djelatnici u Dalmaciji; točnije, istaknuti intelektualci i čelnici matice dalmatinske Stranke prava, kojim je jedino nedostajao don Ivan Prodan sa svojom skupinom "čistih" koja se prije dvije godine odcijepila i izdvojila u Čistu stranku prava. Na kraju, možemo se suglasiti s Trumbićem i još nekim pravašima da je Prva skupština Hrvatskog političkog društva bila ujedno i Skupština dalmatinske Stranke prava, jer od tada će i stranka i društvo djelovati jedinstveno i pod istim čelništvom. Ta istovjetnost vidi se i po tome što Odbor Hrvatskog političkog društva saziva i održava sjednice Stranke prava, te vodi izbornu promidžbu, predlaže kandidate za pojedina zastupstva i odlučuje o drugim važnim pitanjima stranke.¹⁶

II.

Tako već 20. rujna 1900. Odbor Hrvatskog političkog društva na čelu s Trumbićem poziva dalmatinske pravaše da 11. listopada dođu na veliki sastanak Stranke prava u Split, na kojem će se raspravljati o predstojećim izborima za Carevinsko vijeće, a "napose o kompromisu

¹¹ Prva skupština Hrvatskog političkog društva za Dalmaciju, *Narodni list*, god. XXXIX/1900, br. 36, str. 1, 2.

¹² Povijesni arhiv Zadar (dalje: PAZd), Jugoslavenski konzulat Zadar. Katastar društava u Dalmaciji, Namjensništvo, sv. I. (142), str. 608; SKS, Osobni arhivski fond (Arhiv) A. Trumbić, M. 449/II-7, M. 450/10, M. 450/11.

¹³ SKS, Osobni arhivski fond (Arhiv) A. Trumbić, M. 449/II-1, Zapisnik prve glavne skupštine hrvatskog političkog društva; vidi i M. 449/II-3.

¹⁴ ISTO, M. 449/2-4, Zapisnik prve sjednice Odbora.

¹⁵ ISTO, M. 484-485/19, pis. N. Marinkovića - A. Trumbiću.

¹⁶ *Narodni list*, god. XXXIX/1900, br. 77, str. 1; god. XL/1901., br. 95, str. 1.

što ga je za iste izbore ponudila Stranci prava Hrvatska narodna stranka".¹⁷ Tog dana okupilo se u Splitu u prostorijama "Hrvatskog kola" oko 60 najistaknutijih članova Stranke prava, a među njima bilo je i nekoliko Prodanovih "čistih" pravaša. Pod predsjedavanjem dr. Ante Trumbića vodila se cijeli dan ogorčena borba između pristaša i protivnika izbornog sporazuma s Narodnom hrvatskom strankom, prema kojem se Stranka prava, kao i 1897., trebala ponovo dobiti tri mandata u Carevinskom vijeću u Beču. Tijekom rasprave čitala su se povremeno pisma i brzojavi za i protiv sporazuma, pristigla od nekih pravaša koji nisu mogli doći na sastanak.¹⁸

Protiv obnavljanja izbornog kompromisa s narodnjacima nisu bili samo Prodanovi "čisti", nego i mnogi drugi pravaši koji su iznosili svoje razloge i postavljali posebne uvjete. Tako su se, primjerice, protiv sporazuma pismeno izjasnili svi makarski pravaši jer su bili nezadovoljni i uvrijeđeni postupcima Narodne hrvatske stranke prigodom prošlih općinskih i saborskih izbora.¹⁹ Neki su opet kao uvjet postavljali da se narodnjaci unaprijed obvežu kako isti ili sličan sporazum neće nikada sklopiti sa Srpskom ili Autonomaškom strankom. Međutim, na kraju prijepodnevnog sjednice, prevladala je ipak Trumbićeva većina, pa je sporazum načelno bio prihvaćen s 37 za, 18 protiv i 3 suzdržana glasa. Na popodnevnoj sjednici najviše se raspravljalo o uvjetima sporazuma, a kada se o tome nisu mogli suglasiti odlučeno je da se prepusti Odboru Hrvatskog političkog društva "da pri sklapanju kompromisa izvojsiti što povoljnije uvjete za stranku prava".²⁰

Konačno, izborni kompromis između matice Stranke prava i Narodne hrvatske stranke sklopljen je u Zadru 3. studenoga 1900. U ime Stranke prava i Hrvatskog političkog društva sporazum su potpisali dr. Ante Trumbić, don Juraj Biankini i dr. Leonardo Tommaseo, a u ime Narodne hrvatske stranke vitez Ivan Vranković, dr. Vicko Ivčević, dr. Pero Klaić, prof. Božo Korlaet i prof. Ante Niseteo. Prema tom sporazumu bilo je dogovoreno da Stranci prava ponovo pripadnu tri mandata u izborništva vanjskih općina gdje je ona bila najjača, a to su: Korčula-Pelješac-Dubrovnik-Cavtat, zatim Sinj-Imotski-Neretva-Makarska i izborništvo vanjskih općina Benkovac-Biograd-Zadar-Pag-Rab-Nin. U svim drugim izborništva Narodna hrvatska stranka mogla je postupati prema svojoj volji i istaći svoje kandidate kao i godine 1897. Obveza hrvatskih birača jedne i druge stranke bila je da svi složno glasuju za predložene pravaške ili narodnjačke kandidate. U slučaju da Narodna hrvatska stranka sklopi naknadno kompromis i sa Srpskom strankom kao godine 1897., pravaši se od toga unaprijed ograđuju i zadržavaju sebi pravo da i dalje rade protiv Srpske stranke i njenih kandidata.²¹

¹⁷ SKS, Osobni arhivski fond (Arhiv) A. Trumbić, M. 483/10; Na sastanak, *Narodni list*, god. XXXIX/1900., br. 77, str. 1.

¹⁸ SKS, Osobni arhivski fond (Arhiv) A. Trumbić, M. 483/18, Zapisnik o sastanku stranke prava u Splitu dne 11 listopada 1900, str. 1-8.

¹⁹ ISTO, M. 483/13.

²⁰ ISTO, M. 483/18, str. 5-8.

²¹ ISTO, M. 483/2, Kompromis.

Iako je navedeni pravaško-narodnjački izborni sporazum imao jednokratnu uporabu, to jest važio je samo za nastupajuće izbore za Carevinsko vijeće, imao je veliki značaj. Taj značaj nije sadržan toliko u broju osvojenih mandata, premda je to itekako važno, koliko je sadržan u tome što se njime utirao put hrvatskoj slozi.²² O toj slozi pisao je i prije sklapanja sporazuma Biankinijev *Narodni list*, koji upozorava na krizu u Narodnoj hrvatskoj stranci, osobito poslije smrti njenog vođe Gaje Bulata. U seriji članaka *Na razkršću*, čiji je autor najvjerojatnije sam Biankini, iznose se na vidjelo temeljne slabosti Narodne hrvatske stranke - pretjerani oportunistički i službeni režim, te starost, malobrojnost i osipanje članstva - i zagovara u interesu jedinstva Hrvata pravaško-narodnjačka sloga, ali pod uvjetom da se Narodna hrvatska stranka oslobodi "vazalnog odnosa" prema Vladi, napusti svoju dotadašnju politiku, te da se konačno osamostali i postavi na "svoje noge". Drugim riječima, održanje i budućnost stare Narodne hrvatske stranke vidi Biankinijevo glasilo jedino u savezu sa Strankom prava.²³ Do sličnih zaključaka dolazi i *Crvena Hrvatska* koja "videći amo u Dubrovniku kako je lijepog ploda hrvatstvu donio složan rad", također zagovara slogu pravaša i narodnjaka, vjerujući da bi se na taj način lakše rješavala državno-pravna, gospodarska, jezična i druga pitanja, a prije bi se ostvario i temeljni programski cilj jedne i druge stranke, "sjedinenje sa Hrvatskom".²⁴

Prijevreteni izbori za Carevinsko vijeće, koje je raspušteno još u rujnu 1900. zbog apstinencije čeških zastupnika,²⁵ održani su u Dalmaciji kao i u ostalim zemljama austrijskog dijela Monarhije od 17. prosinca 1900. do 10. siječnja 1901.²⁶ Prema ranije utvrđenom sporazumu s narodnjacima, Stranka prava je na tim izborima istakla trojicu svojih kandidata - Biankinija, Perića i Ferrija - o čemu je 8. prosinca konačno odlučio Odbor Hrvatskog političkog društva, a u zadnji tren pokušalo se i s četvrtim kandidatom dr. Matkom Laginjom, kad ovaj nije uspio na izborima u Istri. Bilo je pokušaja da se Laginji za Carevinsko vijeće u Beču osigura na brzinu jedan mandat u Dalmaciji, na čemu je najviše radio Biankini, ali od toga nije bilo ništa.²⁷ Na tim parlamentarnim izborima Stranka prava osvojila je 3 mandata, Narodna hrvatska stranka 6, Srpska stranka 2, a Autonomaška nijedan mandat. Od pravaša tada su u Carevinsko vijeće bili izabrani Juraj Biankini, Virgil Perić i mladi sudac dr. Juraj Ferri, kojem su prednost dali i Trumbić i Dapar, jer se, prethodno, posebice istakao u borbi za

²² Izborni kompromis sklopljen između narodno-hrvatske stranke i stranke prava, *Narodni list*, god. XXXIX/1900., br. 88; *Crvena Hrvatska*, god. X/1900., br. 46, str. 2; Izborni kompromis, *Narodni list*, god. XXXIX/1900., od br. 82 do br. 94.

²³ Na razkršću, *Narodni list*, god. XXXIX/1900., br. 48, 49, 50.

²⁴ Položaj u Dalmaciji, *Crvena Hrvatska*, god. X/1900., br. 26; usp. i članke: Riječ prije izbora u br. 39 i Sastanak u Splitu u br. 42.

²⁵ Raspust carevinskog vijeća i posljedice, *Hrvatska kruna*, god. VIII/1900., br. 38, 39, 40, 41; Raspust zastupničke kuće, *Narodni list*, god. XXXIX/1900., br. 71.

²⁶ Izbori raspisani, *Narodni list*, god. XXXIX/1900., br. 73, od 19. IX., str. 1.

²⁷ SKS, Osobni arhivski fond (Arhiv) A. Trumbić, M. 483/1, M. 483/4, M. 411/6, M. 411/10; Kandidati, *Narodni list*, god. XXXIX/1900., br. 98.

uvodenje hrvatskog jezika u sudstvo i upravu pokrajine. Od narodnjaka izabrani su: odvjetnik dr. Pero Klaić, vitez Antun Vuković, odvjetnik dr. Vicko Ivčević, Antun Šupuk, prof. Luka Borčić i odvjetnik dr. Josip Zaffron, a od Srba odvjetnik dr. Radoslav Kvekić i kninski načelnik Andrija Vujatović-Šarov.²⁸

Dakle, Stranka prava je osvojivši tri mandata na izborima za Carevinsko vijeće koncem 1900., unatoč rascjepu do kojeg je došlo i u njezinim redovima, ponovila svoj uspjeh iz 1897. kada je također osvojila tri mandata. Razlika je jedino bila u tome što se ovaj put, umjesto iskusnog Trumbića, u društvu za Beč s Biankinijem i Perićem našao sada dr. Juraj Ferri, sudac u Vrgorcu, čiji je slučaj upravo potresao dalmatinsko sudstvo i ubrzao donošenje odluke o konačnom rješenju jezičnog pitanja u Dalmaciji. Kada je mladi hrvatski domoljub, dr. Juraj Ferri, zbog toga što se u svojoj sudskoj praksi isključivo služio hrvatskim jezikom, bio kažnjen od viših sudskih vlasti u Zadru i Beču, a k tome ostao i bez službe, dalmatinski Hrvati, i pravaši i narodnjaci, odgovorili su tako što su Ferrija birali za zastupnika u Carevinsko vijeće, što je zaprepastilo austrijsku vlast.²⁹

Novoizabrani hrvatski zastupnici u Carevinskom vijeću u Beču - Biankini, Ferri, Perić, Ivčević, Klaić, Šupuk, Vuković, Zaffron i Borčić - dali su 5. veljače 1901. posebnu državnu izjavu u kojoj, pozivajući se na hrvatsko državno pravo, kažu da će lojalno sudjelovati u "ustavnom radu ove visoke kuće, ali bez uštrba državnopravnom položaju kraljevine Dalmacije". Oni smatraju da Dalmacija, iako "de facto pripada kraljevinam i zemljama zastupanim na carevinskom vijeću", i dalje pripada "de jure cjelokupnoj kraljevini Hrvatskoj". U nastavku sjednice Carevinskog vijeća zastupnik Biankini govorio je oštro protiv vinske klauzule u trgovačkom ugovoru s Italijom, upozoravajući posebice kako je ona gora od "kuge i gladi" opustošila i uništila dalmatinsko gospodarstvo, a pučanstvo natjerala na ubrzano iseljavanje. Na kraju su hrvatski zastupnici podnijeli "Prešni" prijedlog u kojem se traži od Vlade da pri obnavljanju trgovačkoga ugovora s Italijom ukine vinsku klauzulu i da za uvoz vina u Austro-Ugarsku "utanači takvu carinu, koja će moći obraniti opravdane interese domaćih vinogradara".³⁰

O općoj zapuštenosti, siromaštvu i teškom stanju u gospodarstvu pokrajine govorio je opet Biankini u Carevinskom vijeću 20. veljače i 22. ožujka 1901., stalno naglašavajući kako s propadanjem Dalmacije propada i Monarhija kao europska velesila. On hvali francusku upravu u Dalmaciji, a povijest druge austrijske uprave vidi kao "povijest propadanja austrijskog velevlasnog položaja".³¹ Pored gospodarske

²⁸ Izbori za Carevinsko Vijeće, *Smotra dalmatinska*, Zadar, god. XIII/1900, br. 101, str. 3; br. 102, str. 2; god. XIV/1901, br. 2, str. 2; br. 4, str. 3; Izborna sgodopisje, *Narodni list*, XXXIX/1900, br. 98, 99, 100, 101; god. XL/1901, br. 1, 2 i d.

²⁹ O slučaju Ferri više vidi u onovremenom hrvatskom novinstvu u Dalmaciji i radnji V. MAŠTROVIĆA, *Završna faza uvođenja narodnog jezika u dalmatinsko sudstvo i slučaj dra Jurja Ferrija*, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, sv. 10, Zadar 1963, str. 67-85.

³⁰ Izjava, Prešni predlog, *Narodni list*, god. XL/1901, br. 12.

³¹ Govor zastupnika Jurja Biankinija izrečen u sjednici dne 22. ožujka zastupničke kuće carevinskog vijeća u Beču, *Narodni list*, god. XL/1901, br. 27; Govor zastupnika Jurja

zapuštenosti, o kojoj je često gvorio, Biankini u državnom Parlamentu u Beču koncem godine 1901. oštro kritizira sveukupnu austrijsku politiku, a posebice ostatke iredentizma i pokušaje germanizacije u Istri i Dalmaciji, te traži konačno rješenje jezičnog pitanja i ujedinjenje hrvatskih zemalja.³²

U drugoj polovici ožujka 1901., održani su naknadni izbori za 4 zastupnička mjesta u Dalmatinskom saboru, koja su ostala upražnjena poslije smrti Gaje Bulata, i odreke trojice srpskih zastupnika zbog sukoba u vlastitoj stranci. Na tim dopunskim izborima Stranka prava osvojila je 2 mandata, a 2 mandata pripala su Narodnoj hrvatskoj stranci. I ovaj put pravaški i narodnjački birači glasovali su složno za predložene kandidate hrvatskih stranaka, tako da su u Sabor naknadno ušla 4 nova hrvatska zastupnika. Tada su od pravaša u Pokrajinski sabor po prvi put bili izabrani dr. Ivan Buić i dr. Petar Ružević, a od narodnjaka Marko Skelin i Lovro Macura. Stranka prava je time povećala broj svojih zastupnika u pokrajinskom zastupstvu od 3 na 5, ali to je još uvijek bilo daleko od njezina stvarnog političkog utjecaja i moći, što će već na sljedećim saborskim izborima doći do većeg izražaja.³³

Redoviti izbori za Dalmatinski sabor raspisani su i održani 10., 12. i 21. prosinca 1901.³⁴ Sredinom te godine bilo je obostranih pokušaja za izmirenjem i ponovnim uspostavljanjem jedinstvene Stranke prava u Dalmaciji. Najprije je Odbor rada Čiste stranke prava na čelu s dr. Petrom Baturićem i don Pavom Zankijem pismeno ponudio zastupnicima Stranke prava slogu, ali pod uvjetom da se pravaši zauvijek odreknu bilo kakvih pregovora i izbornih dogovora sa svim drugim strankama.³⁵ Zastupnici Stranke prava - Biankini, Buić, Ferri, Ružević i Trumbić - načelno su prihvatili poziv na slogu, ali bez ikakvih uvjeta, i odmah ponudili "čistima" ulazak u Hrvatsko političko društvo, što su članovi Odbora Čiste stranke prava protumačili kao odbijanje, pa do sloge nije došlo. Zapravo, do sloge nije ni moglo doći, jer je i kod jednih i kod drugih manjkalo dobre volje za prevladavanjem nastalog rascjepa i ponovnim uspostavljanjem jedinstvene Stranke prava u Dalmaciji.³⁶

Tijekom godine 1901., dugo su vođeni pregovori između čelnika Stranke prava i Narodne hrvatske stranke oko izbornog sporazuma za

Biankinija izrečen u sjednici dne 20. veljače 1901. zastupničke kuće carevinskog vieća u Beču, *Narodni list*, god. XL/1901., br. 16.

³² Govor zastupnika Jurja Biankinija izrečen u sjednici dne 4 studenoga 1901. zastupničke kuće carevinskog vieća u Beču, *Narodni list*, god. XL/1901., br. 91, str. 1-2.

³³ Naknadni izbori, *Narodni list*, god. XL/1901., br. 26, od 30. III., str. 1, 2.

³⁴ Izbori raspisani, *Narodni list*, god. XL/1901., br. 84, str. 3.

³⁵ SKS, Osobni arhivski fond (Arhiv) A. Trumbić M. 451/64, Odbor Rada - Časnoj gospodi zastupnicima ..., Zadar 12 kol. 1901; Za slogu, *Hrvatska kruna*, god. IX/1901, br. 39; ISTO, br. 40, str. 1, 2.

³⁶ SKS, Osobni arhivski fond (Arhiv) A. Trumbić, M. 451/65, koncept odgovora Uglednom Odboru Rada u Zadru; Neće sloge, *Hrvatska kruna*, god. IX/1901, br. 43, 44; Uglednom odboru rada u Zadru, *Narodni list*, god. XL/1901, br. 69.

predstojeće saborske izbore.³⁷ Međutim, uoči samih izbora, kada je izgledalo da je "sporazumak gotova stvar", pregovori su naglo prekinuti jer su narodnjaci na sastanku svoje stranke, održanom u Splitu 22. studenoga 1901., odlučili da Stranci prava koja je tražila 12 ponude samo 7 izbornih mandata, kako bi i dalje zadržali nadpolovičnu većinu u Dalmatinskom saboru. Naravno, da takvu ponudu pravaši nisu mogli prihvatiti, pa je Odbor hrvatskog političkog društva na čelu s Trumbićem odlučio da se ona odbaci i da Stranka prava kao i druge političke stranke na izborima nastupi samostalno. O tome su članovi spomenutog Odbora - Trumbić, Arneri, Biankini, Didolić, Mihaljević, Smodlaka i Tommaseo - izvijestili svoje birače, pozivajući ih posebnim proglasom da glasuju za pravaške kandidate, a tamo gdje Stranka prava ne istakne svoje kandidate "podajte svoj glas Hrvatima protiv dušmanima hrvatskosti", glasilo je njihov naputak hrvatskim biračima.³⁸

Na općim izborima za Dalmatinski sabor koji su, kako smo već rekli, održani u prosincu 1901. sudjelovalo je 5 političkih stranaka: 3 hrvatske, 1 srpska i 1 talijanaška stranka. Stranka prava osvojila je 8 mandata, Čista stranka prava 3, Narodna hrvatska stranka 18, Srpska stranka 6 i Autonomnaška stranka također 6 mandata. Dale, pravaši su ukupno osvojili 11 mandata i po broju zastupnika postali druga parlamentarna stranka. To je bio njihov najveći uspjeh ikad ostvaren na izborima za Dalmatinski sabor u kojem se tada nalazilo ukupno 29 hrvatskih zastupnika. Ako te rezultate usporedimo s izbornim rezultatima iz godine 1895., onda vidimo da su pravaši osvojili čak 8 mandata više, narodnjaci 4 mandata manje, Srbi također 4 mandata manje, a autonomnaši su zadržali isti broj od 6 mandata. Prema tome, očiti napredak ostvarili su samo pravaši, i to na račun narodnjaka i Srba, u kuriji vanjskih općina gdje se nalazila ogromna većina pučanstva.³⁹

Od kandidata Stranke prava tada su za zastupnike u Dalmatinski sabor za narednih 6 godina izabrani: don Juraj Biankini u izborništvu vanjskih općina Korčula-Ston-Orebić, dr. Ante Trumbić u izborništvu vanjskih općina Trogir-Split-Omiš, prof. Josip Virgil Perić u izborništvu vanjskih općina izbornog kotara Imotski, dr. Josip Smodlaka u izborništvu vanjskih općina Šibenik-Skradin, dr. Ivan Marović u izborništvu vanjskih općina izbornog kotara Sinj, dr. Petar Ružević u izborništvu gradova Hvar-Starigrad, don Nikola Ribičić u izbornom kotaru grada Makarske i dr. Roko Arneri u izborništvu veleposrednika dubrovačkog izbornog kotara. Prema tome, Stranka prava osvojila je 5 mandata u kuriji vanjskih općina, 2 mandata u kuriji gradova i 1 mandat u kuriji veleposrednika. Od kandidata Čiste stranke prava u Sabor su izabrani don Ivan Prodan i Josip Bakota u izborništvu vanj-

³⁷ SKS, Osobni arhivski fond (Arhiv) A. Trumbić, M. 452/8, pis. J. Biankinija - A. Trumbiću, Beč, 9. II. 1901.

³⁸ Hrvati, *Narodni list*, god. XL/1901, br. 95, od 27. XI., str. 1.

³⁹ Više o tim izborima vidi u seriji članaka: Izborna zgodopisje, *Narodni list*, god. XL/1901, od br. 99 do br. 103; zatim: Naši saborski izbori, *Narodni list*, god. XLI/1902, od br. 1 do br. 4, te više drugih članaka u kojima se također govori o navedenim izborima, ili polemizira s *Hrvatskom krunom* oko izbora i pripadnosti mandata Josipa Bakote.

skih općina izbornog kotara Zadar-Biograd-Novigrad-Nin-Rab-Pag-Silba-Sali, te dr. Ivan Majstorić u izborništvu vanjskih općina Vrgorac-Makarska-Metković.⁴⁰

Dr. Ivan Majstorić bio je biran kao samostalni pravaš, ali se nakon izbora opredijelio za "čiste"; dok se Bakota, koji je i službeno bio kandidat Stranke prava, doslovce u zadnjem trenutku opredijelio za Čistu stranku prava, pa su se o njegov mandat otimala obadvije pravaške stranke u Dalmaciji.⁴¹ Dakle, na izborima za Dalmatinski sabor 1901. dalmatinski pravaši osvojili su ukupno 11 mandata i postigli svoj najveći izborni uspjeh. Od toga su 8 mandata osvojili u kuriji (razredu) vanjskih ili seoskih općina gdje je živjelo najviše pučanstva, 2 mandata izborili su u kuriji gradova i 1 mandat u kuriji veleposeznika, što opet na svoj način govori o proširenosti i stupnju razvoja hrvatske nacionalne svijesti kod malog hrvatskog čovjeka i "otmjene" gradske gospode.

O tome nam svjedoči i jedna posebna analiza o političko-stranačkim prilikama i odnošajima u dalmatinskim općinama, koju je tijekom zadnjih izbora za Carevinsko vijeće i Dalmatinski sabor najvjerojatnije napravio sam Trumbić za internu uporabu svoje stranke. Iz te analize vidimo da je na početku XX. stoljeća u Dalmaciji bilo 86 općina, iako je iz popisa bila slučajno izostavljena općina Novigrad. Ta općina bila je također pravaška što se kasnije dobro vidi iz istog dokumenta prema kojem su svi novigradski birani birači bili pravaši.⁴²

Osim Novigrada, tada je u Dalmaciji bilo još 29 pravaških općina i to: Nin, Biograd, Sali, Silba, Benkovac, Korčula, Lastovo, Kuna, Orebić, Trpanj, Imotski, Promina, Bogomolje, Sućuraj, Hvar, Vis, Opuzen, Metković, Šipan, Mljet, Ston, Tisno, Vodice, Zlarin, Omiš, Selca, Kaštel Sućurac, Šolta i Slano. U njima je živjelo preko "146 937 duša ili 33,5%" pučanstva pokrajine. Narodnjaci su u tom istom dijelu Dalmacije od Boke do Raba, na kojem je bilo 70 općina, imali 34 općine s "216 022 duše" ili 48,5% pučanstva, Srbi su držali 5 općina s "62 048 duša ili 14%" pučanstva i autonomaši 1 općinu s "17 253 duše ili 4%" pučanstva. U najjužnijem dijelu Dalmacije s Bokom, koji je prikazan odvojeno, bilo je još 16 općina s 29 938 stanovnika; od toga je 9 općina s 8 236 stanovnika bilo u hrvatskim rukama, a 7 općina s 21 702 stanovnika u srpskim odnosno crnogorskim rukama. Nagli porast pravaških zastupnika u Pokrajinskom saboru i borja općina u pravaškim rukama, u trenutku kada im austrijske vlasti nisu bile sklone, najočitije govore o usponu i snazi mlade dalmatinske Stranke prava, koja na početku XX. stoljeća preuzima političko vodstvo iz ruku narodnjaka i zaista postaje glavna predstavica hrvatskog pučanstva u pokrajini.⁴³

Novoizabrani Dalmatinski sabor prvi put se sastao i započeo s radom 24. lipnja 1902. Njegov predsjednik poslije iznenadne smrti Gaje

⁴⁰ *Brzopisna izvješća XXXVII zasjedanja Pokrajinskog sabora dalmatinskog*, Zadar 1902, str. 279-289.

⁴¹ SKS, Osobni arhivski fond (Arhiv) A Trumbić, M. 474/5, Uspjeh današnjih izbora.

⁴² ISTO, M. 483/17, str. 1, 3.

⁴³ ISTO, M. 483/17, str. 1, 2.

Bulata postao je 1900. odvjetnik dr. Vicko Ivčević, jedan od najistaknutijih predstavnika stare oportunističke struje u redovima narodnjaka, koji je na toj dužnosti ostao sve do raspada Monarhije 1918.⁴⁴ Na samom početku rada Sabora sastali su se svi pravaški zastupnici - Roko Arneri, Josip Bakota, Juraj Biankini, Ivan Majstrovic, Virgil Perić, Ivan Marović, Ivo Prodan, Nikola Ribičić, Petar Ružević, Josip Smodlaka i Ante Trumbić - i poradi uspješnijeg parlamentarnog djelovanja isnovali zajednički saborski Klub Stranke prava. Poslije osnutka i usvajanja zajedničkih *Pravila* o radu za predsjednika Kluba izabran je dr. Ante Trumbić, za dopredsjednika dr. Petar Ružević, za tajnika don Nikola Ribičić, a njegov zamjenik i pomoćni tajnik postao je dr. Ivan Marović. Osim toga, na prvoj sjednici Kluba raspravljalo se o pravaškim kandidatima za pojedine saborske odbore, zatim o regularnosti minulih saborskih izbora, osobito "prijepornih" mandata, o čemu je u Saboru trebao govoriti Biankini, i Prodanovu prijedlogu oko izmjene teksta zastupničke zakletve.⁴⁵

Bit Prodanova prijedloga, s kojim su se suglasili svi pravaški zastupnici na Klubu, bila je u tome da se u tekstu prisege, koju su za predsjednikom Sabora morali izgovarati zastupnici, zaklinjući se Kralju, posbice naglasi "da će *kralju hrvatskomu* biti vjerni i poslušni, da će obdržavati zakone, i da će sdušno ispunjavati dužnosti svoje".⁴⁶ Zastupnici Čiste stranke prava - Prodan, Bakota i Majstrovic - dali su još na prvoj sjednici Kluba *Izjavu*, koju su tiskali i u glasilu svoje stranke, da pristupaju k osnutku zajedničkog pravaškog Kluba na Saboru dalmatinskom radi složna rada, te da će u tom Klubu ostati sve "dok se njihove dužnosti u tome svojstvu nebi kosile sa dužnostima prema vlastitoj stranci".⁴⁷

Prema usvojenim *Pravilima* temeljni cilj novoosnovanog pravaškog Kluba u Dalmatinskom saboru jest: "Raditi za oživotvorenje programa stranke prava, tj. za ujedinjenje i neodvisnost cjelokupne kraljevine Hrvatske, kojoj Dalmacija pripada kao sastvani dio, pod žezlom habsburške dinastije".⁴⁸ Osim toga, *Pravilima* su bila regulirana i mnoga druga važna pitanja Kluba, počevši od njegova naziva, svrhe, ustrojstva, načina odlučivanja, prava i dužnosti njegovih članova, odnosa s drugim strankama, predsjedništva, sjednica i pojedinih odbora pa sve do prestanka njegova postojanja.

Tijekom zasjedanja Dalmatinskog sabora pravaški zastupnici često su odžavali sjednice svog Kluba na kojima su raspravljali o svim bitnim pitanjima vezanim za rad u Saboru. Primjerice, za vrijeme održavanja 27. zasjedanja Pokrajinskog sabora, koje je trajalo do 24.

⁴⁴ I. PERIĆ, *Dalmatinski sabor 1861-1912. (1918.) god.*, Zadar 1978, str. 33-37; U oči otvora sabora, *Narodni list*, god. XLI/1902., br. 50, od 21. VI., str. 1; Prva sjednica sabora, *Hrvatska kruna*, god. X/1902, br. 50, str. 1.

⁴⁵ SKS, Osobni arhivski fond (Arhiv) A. Trumbić, M. 437/1, Zapisnik prvog sastanka stranke prava na dalmatinskom saboru u Zadru, na 27 lipnja 1902, o ustanovi Kluba.

⁴⁶ ISTO, str. 3.

⁴⁷ ISTO, str. 2; Za složen rad u saboru, *Hrvatska kruna*, god. X/1902, br. 51.

⁴⁸ SKS, Osobni arhivski fond (Arhiv) A. Trumbić, M. 436/2, *Pravila Kluba stranke prava u saboru dalmatinskom.*

lipnja do 26. srpnja 1902., zastupnički Klub Stranke prava sastao se više od 11 puta. Ti sastanci održavani su najčešće uoči saborskih sjednica. Na njima se najviše raspravljalo o dnevnom redu naredne sjednice, usklađivali su se politički stavovi i mišljenja, dogovarali se pojedinačni istupi zastupnika, predlagali kandidati za saborske odbore, iznosili novi prijedlozi i zahtjevi, dogovaralo se kako glasovati, te pripremali brojni upiti i pravaške "adrese" na Vladu i Vladara; jednom riječju na njima se pod Trumbićevim vodstvom kreirala sveukupna strategija i taktika političkog djelovanja Stranke prava i njenih zastupnika u Dalmatinskom saboru.⁴⁹

Krajem XIX. i početkom XX. stoljeća, osobito nakon što je postao predsjednik Hrvatskog političkog društva i Kluba zastupnika Stranke prava u Saboru, glavni vođa dalmatinskih pravaša postaje dr. Ante Trumbić, iako on nikada službeno nije bio biran za predsjednika stranke. Naime, poslije Kažimira Ljubića godine 1897., predsjednik Izvršnog odbora dalmatinske Stranke prava postaje i do kraja njezina postojanja ostaje don Juraj Biankini. Kako? Tako što od godine 1898. nisu sazivane ni održavane stranačke skupštine niti je mijenjano stranačko vodstvo, pa je Biankini na čelu Izvršnog odbora i Stranke prava formalno ostao sve do ujedinjenja pravaša i narodnjaka u Hrvatsku stranku 1905. Kroz to vrijeme Biankini je gotovo svu svoju snagu i pozornost koncentrirao na rad u Carevinskom vijeću, što je spretnom Trumbiću olakšalo posao da na prijelazu stoljeća preuzme političko vodstvo u stranci i Dalmatinskom saboru.⁵⁰

⁴⁹ ISTO, M. 437/1, Zapisnici Kluba stranke prava na dalmatinskom saboru. Vidi i M. 437, 2, te M. 437/3.

⁵⁰ Rene LOVRENČIĆ, *Geneza politike "novog kursa"*, Zagreb 1972, str. 137.

Marjan Diklić: THE PARTY OF RIGHT AND THE CROATIAN POLITICAL SOCIETY AT THE TURN OF THE 19th TO THE 20th CENTURY

Summary

The first part of the paper is related to the members of the Dalmatian "Stranka prava", who already in their party's inaugural meeting held in Zadar in mid-1894 discussed the need of establishing a Croatian Political Society. A definite decision on that matter was made at the meeting of "Stranka prava" in Split in 1898. The basic thought was to create a political society where the most eminent Dalmatian Croats, regardless of their party membership, however, with frank devotion to their mother country, could gather for the purpose of legal unification of all Croatian regions, especially the unification of Dalmatia and *banovina* Croatia (the dominion of a Vice-roy), and consequently for the purpose of creating a united Croatian state. On 7 May 1900, at the inaugural meeting in Split the Croatian Political Society was established. This very gathering simultaneously was a meeting of the headquarters of the Dalmatian "Stranka prava", while the newly elected board, headed by Trumbić, ran both party and society. Furthermore, the great successes of the Dalmatian "Stranka prava" members in the Empire's council elections and the Dalmatian parliament at the end of 1900-01 are pictured in the work's second part, while the third section illustrates organization and work of the common parliamentary club of "Stranka prava" and "Čista stranka prava" representatives.